

Долженков Олег Олександрович – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

УДК: 94 (477)

СОЦІАЛЬНА ЕВОЛЮЦІЯ ЕЛІТНИХ ГРУП УКРАЇНИ

У статті виявлено зміст політичних процесів, пов'язаних з місцем номенклатури у системі організації влади в Україні. Показано еволюцію радянської номенклатури в правлячий клас незалежної держави. Окреслено зміст політичного консенсусу між українськими сепаратистами та радянськими бюрократами.

Ключові слова: номенклатура, бюрократія, еліта, клани.

СОЦИАЛЬНАЯ ЭВОЛЮЦИЯ ЭЛИТНЫХ ГРУПП УКРАИНЫ

В статье выявлено содержание политических процессов, связанных с местом номенклатуры в системе организации власти на Украине. Показана эволюция советской номенклатуры в правящий класс независимого государства. Очерчено содержание политического консенсуса между украинскими сепаратистами и советскими бюрократами.

Ключевые слова: номенклатура, бюрократия, элита, кланы.

SOCIAL EVOLUTION OF THE ELITABLE GROUPS OF UKRAINE

The essence of political processes connected with the place of nomenclature in Ukrainian system of organization of power is discovered in this article. The evolution of Soviet nomenclature into the ruling class of independent state is shown. The essence of political consensus between Ukrainian separatists and Soviet bureaucracy is shaped.

Key words: nomenclature, bureaucracy, elite, clans.

Однією з важливих проблем політичної науки є дослідження тематики, дотичної до феномену політичної еліти. Відповідно, серед ключових тем дослідження трансформаційних процесів у нових незалежних державах перебуває і еволюція статусу радянської номенклатури, що перетворилася на правлячий прошарок у колишніх радянських республіках. Проблеми трансформації успадкованого від минулого прошарку номенклатури як фактичної "партії влади" у пострадянських умовах досліджували, зокрема, Т. Алексєєва, І. Герасюк, В. Горбатенко, О. Дергачов, І. Діскін, В. Карбалеви́ч, О. Криштановська, А. Круглашов, Р. Лінднер, А. Лисюк, О. Лугвін, М. Манолій, С. Наумкіна, В. Полохало, Л. Харченко та інші.

Ряд відправних пунктів для розуміння цього феномену надає класична праця М. Восленського "Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза" [1].

Важливість дослідження цього феномену, зокрема, підтверджують і висновки першого Президента України Л. Кравчука: "Маємо ціле військо неповоротких та непрофесійних чиновників. Чиновників, глибоко "радянських" за своєю суттю ... Ми маємо аморальну політичну еліту на високому державному рівні ... Саме в психології сучасної української еліти слід шукати коріння переважної більшості наших негараздів ... Коли питома вага політиків, що відчували необхідність змінюватися відповідно до вимог часу, нарешті стане критичною масою, от тоді почнуться відчутні зміни у державі. От тоді можна буде говорити про реальну можливість побудови системи по-справжньому ефективної й демократичної

влади" [2, с. 365-366, 371-373].

Обґрунтовуючи вирішальний вплив номенклатурного прошарку на суспільство і політику у пострадянський період, вітчизняний правознавець О. Мучнік підкреслює, що на етапі переходу до незалежності, поряд з політичним невіглаством та застрашеністю основної маси населення, "... управлінські навички, знання та досвід, корпоративна солідарність, зв'язки, посади та засоби примусу реально сконцентрувались в руках радянської номенклатури", що в умовах очевидної здатності номенклатури до соціального клонування (самовідтворення певного соціального прошарку з запрограмованим психологічним, моральним та фінансово-економічним кодом) обумовило існування в Україні номенклатурної олігархії, яка, сформувавшись морально та психологічно в епоху радянського тоталітаризму, зберігає в перехідний період монополію на державну владу, дістаючи при цьому свої основні доходи з тіньової економіки [3, с. 33-34].

Таким чином, на підставі аналізу існуючого доробку вітчизняної політичної науки з означеної теми, автор ставить перед собою завдання – дослідити еволюцію української номенклатури як феномен, якому притаманні динаміка, наявність латентних механізмів, несподіваний характер впливу на суспільство та політичний процес. До цього, зокрема, спонукає ситуація "повзучого" авторитаризму в Україні.

Щодо системи української бюрократії, то, з огляду на нераціональний характер діяльності та існування у формі латентної соціально-політичної структури, що отримала в науці назву "номенклатура", автор обстоює вживання саме цього терміна стосовно не лише до колишньої радянської, а й до нинішньої пострадянської бюрократії. Остання увібрала від попередньої структури стиль діяльності, норми поведінки, управлінську культуру в цілому. Вплив номенклатури як соціальної страти на економічні та соціально-політичні процеси в посткомуністичний період є визначальним.

Специфіка радянського суспільства полягала в тому, що рекрутування еліти

проходило не внаслідок вільного змагання талантів, а на основі спочатку класових, ідеологічних міркувань, а потім за законами замкнутої касты, потрапити до якої знизу з кожним роком ставало все важче. Сталінська диктатура постійно "вичищала" еліту, роблячи її відносно відкритою, хоча це і досягалося ненормальним неефективним способом (як і всі інші більшовицькі «досягнення» того періоду на кшталт індустріалізації, ліквідації неписьменності, українізації тощо). За Хрущова і особливо за Брежнєва господарський та бюрократичний апарат почував себе затишно, а його представники практично безконтрольно посідали "теплі" місця протягом десятиліть. Про дієвий контроль за чиновництвом у сфері виробництва не могло бути й мови (приписки, розкрадання, хабарництво, бракоробство). За таких умов стає можливим формування стабільних виробничих та особистих, у т.ч. корупційних, зв'язків між чиновниками. Поступово вони набувають системного характеру в межах галузі або регіону. У 60-ті - 80-ті рр. в Радянському Союзі, паралельно з ослабленням централістичного контролю, відбувалася фактична децентралізація влади і управління. У ряді регіонів (Грузія, Узбекистан, Азербайджан, Кубань, Донбас) почали складатися свого роду "удільні князівства", значною мірою автономні від партійного центру.

Відносна корпоративна сила еліти УРСР всередині СРСР була очевидною. На дніпропетровських, як їх за очі називали номенклатурні конкуренти, «хохлів» всередині центрального апарату значною мірою спирався Л.Брежнєв. Голова УРСР В.Щербицький розглядався серед найбільш вірогідних його наступників на посаді Генсека. В самій УРСР відбувався процес формування номенклатурних угруповань кланового типу, що об'єднувались за регіональним або галузевим принципом, пов'язувалися родинними, виробничими та тіньовими зв'язками і включали до свого складу перших осіб партійних та радянських органів, директорат, верхівку силових структур, дуже часто лідерів організованої злочинності [4, с. 269]. Подекуди такі стійкі клани серйозно претендували на визначальний вплив в окремих галузях та регіонах. Очевидними прикладами є "донецький клан" та

сімейний клан Боделанів на Одещині. Значна частина української номенклатури отримала можливість ще за радянських часів забезпечити первісне накопичення капіталу. Саме цим, принаймні частково, пояснюється активність компартійної еліти у справі суверенізації та відмови від соціалістичної економіки. Провідні політико-економічні клани того часу свідомо визначились на користь незалежності (ще влітку 1990 року, зафіксувавши прагнення до де-факто незалежності в Декларації про суверенітет УРСР), що означала для них безконтрольність, легалізацію капіталів та легітимацію власної політичної влади. На цьому етапі співпали тактичні інтереси значної частини номенклатури, криміналітету, політично активних українських сепаратистів, геополітичних конкурентів СРСР, а також ілюзії радянської «образованини» (рос.), що сприяло утвердженню хибної думки про те, буцімто демократизація, розбудова ринкової економіки та сепаратизм утворених більшовиками «національних республік» – перебувають у нерозривному зв'язку.

Як свідчить колишній віце-прем'єр-міністр України Ю. Йоффе, рушійною силою суспільних змін було прагнення номенклатури увічнити своє панівне становище в суспільстві, набувши власність, яку, на відміну від посад, можна не тільки зберегти до кінця життя, але й передати у спадок. "Партійна еліта ... вирішила більше не ставити в залежність від ударів політичної долі своє сите існування. Хотілося життя на західний манер: респектабельності, фраків, закордонної освіти для дітей ... У ті роки вже не соромно було красти - а хотілося не соромитися й багатства" [5, с. 26]. Не випадково дослідники зафіксували явну ейфорію, якій піддалася колишня радянська номенклатура у перші місяці незалежності [6, с. 8].

Незалежність України постала не внаслідок повалення влади партійної номенклатури, а стала її породженням. Не варто забувати, хто голосував в 1991 р. за Акт проголошення незалежності України, а в 1990 р. за Декларацію про суверенітет. За оптимістичною для українських сепаратистів версією, українська номенклатура була "співавтором" незалежності не меншою мірою, ніж вони самі - мовляв, націонал-демократи підготували текст Акта проголошення незалежності, а розгублені комуністи його підтримали. Згідно з більш обґрунтованою версією, УРСРівська номенклатура просто скористалася популярними гаслами націонал-демократів, жодною мірою не збираючись ділитися з ними реальною владою. І на питання, чому саме комуністичні керівники стали «батьками-засновниками» сучасної України, відповідь буде іншою. Безумовно, вони не розгубилися - могла розгубитися лише невелика група романтиків на чолі з С. Гуренком, які щиро і беззастережно підтримали ДКНС. Причиною такого одностайного голосування комуністичної більшості Верховної Ради за незалежність став страх української комуністичної верхівки перед демократами, що прийшли до влади в Москві і з середовища яких вже лунали заклики до люстрації та суду над більшовицьким режимом, а там далі логіка декомунізації могла б привести і до ліквідації наслідків більшовицьких експериментів у національному питанні – системи «національних республік». З Москвою Горбачова, Янаєва, Лук'янова, Нішанова, Павлова, Рижкова, Крючкова та інших українська номенклатура мирно співіснувала, але з Москвою Єльцина, Бурбуліса, Гайдара, Явлінського, Козирева їй було явно не по дорозі.

У новоствореній державі вплив экс-комуністичної номенклатури залишився визначальним. Націонал-демократам не вдалось надовго обійняти жодну більш-менш впливову посаду в органах виконавчої влади. Переборовши початковий страх перед галасливими сепаратистськими політиками, номенклатура зуміла їх «переграти» на полі так званої «розбудови держави».

Звичайно, наприкінці 1980-х, коли розпочались масові (щоправда лише за мірками заляканого радянського суспільства) акції Руху, номенклатура зустріла їх негативно. Показовою тут є позиція партійного істеблшменту на чолі з Л.Кравчуком, який, з одного боку, все робив для прийняття Декларації про державний суверенітет 1990 р., а з другого - виступав гострим, непримиренним критиком національної символіки та сепаратистського «пантеону». Але в кінцевому рахунку саме незалежність стала засобом виходу української

номенклатури з-під контролю нового, некомуністичного центру. Вийшовши з-під цього контролю, вона так і не потрапила під контроль власного народу, і в цьому розумінні життя останнього ще більше ускладнилось. Якщо раніше існувала досить реальна можливість оскаржити дії УРСР-івських чиновників у відносно незаангажованих московських інстанціях, то нині скаржитись на українського чиновника можна було лише іншому чиновнику. При цьому весь клас номенклатури давно згуртований настільки тісними особистими та бізнесовими зв'язками, що в ньому панує дух корпоративної солідарності. На практиці ця чиновницька спайка, особливо на регіональному рівні, призвела до цілковитого безправ'я простих громадян. Найпоказовішою ця ситуація є в тих сільських районах України, де налагоджено тісний особистий, приятельський контакт між кількома ключовими чиновниками (голова райдержадміністрації, голова райради, голова районного суду, голова районного відділу міліції, районний прокурор, голови найбільших сільськогосподарських підприємств). Альянс цих кількох осіб утворює таку систему "кругової поруки", що соціальні відносини в такому районі нагадують ті, які існували напередодні Хмельниччини. Україна нібито живе у кількох соціально-економічних формаціях одночасно. В центрі Києва та ще декількох найбільших міст процвітає постіндустріальний капіталізм - з надрозвиненою сферою послуг, бутіками всесвітньо відомих брендів, торговельними центрами, непоганими комунікаціями, мобільними телефонами та Інтернетом, опозицією і незалежними ЗМІ. В більш депресивних обласних центрах, а також в областях де Партія Регіонів зуміла сконцентрувати владу у своїх руках – «розвинений соціалізм» з усіма знайомими ще з брежнєвських часів типажами, заангажованим судом, партгоспактивами під назвою "колегія облдержадміністрації", кишеньковими місцевими радами. Рівень районних центрів і невеликих міст - це, як уже сказано вище, явно докапіталістична формація з дрібними феодалчиками та безправним простим людом. Найменші села та т.зв. "депресивні регіони" - первісний лад, де люди ведуть натуральне сільське господарство виключно в межах свого населеного пункту, займаються збором металобрухту та промислових відходів, кустарним видобутком вугілля тощо.

Таким чином номенклатура в Україні напередодні та зі здобуттям незалежності, тобто у період накопичення первісного капіталу та приватизації, великою мірою свідомо створила ситуацію, яка дозволила їй безперешкодно та квазілегітимно консолідувати свої панівні соціально-економічні позиції, а також легалізувати накопичені капітали і нерухоме майно. Однією з її ознак є спадкоємність. У 1996 р. було ще 75% старої комуністичної номенклатури у нових структурах влади, причому 50% - ще "брежнєвського" призову [7, с. 47]. На рівні керівників районів, окремі висунуті за Леоніда Ілліча «дніпропетровські» кадри досиділи аж до подій 2004-2005 року.

В умовах, коли радянське суспільство було суспільством штучно індустріалізованим, ситуація заплутаності і дестабілізації управління виробництвом не могла не призвести до обвалу цілих галузей народного господарства, відкинувши їх на десятки років, а у сфері соціальних відносин, принаймні в їх окремих вимірах – на сотні років назад. Такою була ціна надзбагачення окремих представників номенклатурної еліти та афілійованих з нею «бізнесменів».

"Партія влади" мало змінила свою керівну структуру. Місце ЦК КПРС зайняли президентські структури, номенклатурне лобі у Верховній Раді, об'єднане у "групу 239", контролювало парламент.

З українськими сепаратистами врешті-решт було реалізовано компроміс. Комуністична номенклатура зберегла під своїм контролем владу та економічні процеси. У той же час сферу ідеології та культури значною мірою контролювали сепаратисти - очевидно, тому, що ці сфери завжди були дотаційними. Якби вони були прибутковими, націонал-демократи не отримали б і цього. Щодо соціального прошарку, який є носієм влади і власності, то він не змінився.

Кінець 1990-х рр. було ознаменовано відродженням суто радянського підходу до рекрутування еліти. У 1998 р. зафіксовано "поки що не чітко визначений ренесанс радянських номенклатурних підходів, коли представники центральних органів влади прагнуть здійснювати важливі призначення, спираючись на категорії кабінетного вибору, послужного списку, участі у попередніх політичних кампаніях, наявності або відсутності конкретних командних заслуг тощо. До повної "реноменклатуризації" система виконавчої влади ще не дійшла й перспективи такої кадрової "контрреформації" можуть знайти своє втілення лише після завершення виборчої кампанії 1998-1999 років" [8, с. 6-7]. Залишається лише констатувати, що саме так воно і сталося.

Водночас, клановість української номенклатури призвела до функціонування під час другого терміну Леоніда Кучми тіньової системи стримувань та противаг через встановлення рівноваги між інтересами різних кланів (декілька дрібніших кланів своїм впливом утримували домінуючий - спочатку "дніпропетровський", потім "донецький" від остаточної експропріації державного майна та приватизації державної влади). Номенклатура структурувалась переважно у формі адміністративно-економічних кланів, що було особливо помітним на місцевому рівні.

У чому ж полягає сутність українських адміністративно-економічних кланів як форми структурації номенклатури? Найважливіше - те, що вони є чи не єдиними незалежними організованими групами у суспільстві. Саме клани, а не партії чи неурядові організації, висловлюють і захищають інтереси певних соціальних груп. Причому, з огляду на неструктурованість суспільства, політично активні соціальні групи є відносно вузькими соціальними прошарками. У маргіналізованому суспільстві навіть вищі його верстви складаються з маргіналів, що набули високого соціального статусу майже занадто і зовсім не завдяки позитивним особистим якостям, чим частково і пояснюється їх психологічна схильність саме до "тіньових" форм структурації.

Природно, що за такої ситуації українські партії довго не могли відігравати скільки-небудь серйозної ролі, навіть після введення змішаної, а згодом і пропорційної виборчої системи. Ставши об'єктами корисливої уваги номенклатурних кланів, партії були інкорпоровані в їхню структуру. Назовні це проявилось у низці партійних розколів та відході ряду відомих партійних лідерів - від В. Чорновола до В. Яворівського. Партії остаточно почали відігравати чисто інструментальну роль в обслуговуванні економічних інтересів елітарних груп, причому цей процес почав спостерігатись з середини 1990-х рр. Щоправда, спрощенням було б вести мову про те, що кожному клану чітко відповідає яка-небудь партія (за очевидним винятком цілковитого зрощення «донецького клану» з Партією Регіонів), можна говорити лише про наявність більш або менш виразної тенденції у стосунках українських кланів та партійних структур. Так станом на 2000 р. можна було ідентифікувати НДП з "київським" та "харківським" кланами; Ліберальну партію та Партію праці - з "донецьким" кланом; "Громаду" - з дніпропетровським". У 2004 р. інтереси "київського" клану відстоювалися СДПУ(О), "донецького" - Партією Регіонів, "дніпропетровського" - "Трудовою Україною". Оскільки, на думку автора, номенклатурно-кланова еліта формувалась в Україні переважно за регіональними ознаками, то й політичні партії, парламентські фракції як їх підпорядкований елемент дуже часто формуються за таким же принципом. Можна помітити й те, що за кожен посаду в державному апараті точиться запекла боротьба між елітарними угрупованнями, що орієнтуються на того чи іншого державного діяча чи "олігарха" (іншими словами, на той чи інший адміністративно-економічний клан).

Це підводить нас до концептуалізації другого серйозного висновку: номенклатурні клани станом на 2004 р. потіснили не лише політичні партії, але й державу як основний легальний інститут політичної системи. Таким чином у структурі політичних інститутів між державою та інститутами громадянського суспільства постали специфічні організації

номенклатурних груп - адміністративно-економічні клани, що зайняли це місце, послабивши вище названі політичні інститути.

Кадрова "революція" 2005 р. заторкнула лише вищий щабель державної бюрократії, і взагалі помаранчевий період став важливим етапом в консолідації «донецького» клану як нинішнього владного монополіста. Система стримувань та противаг між різними кланами, характерна для правління Леоніда Кучми, була зруйнована: в той час як «донецький клан» встояв перед тиском нової влади, ба навіть почав вибудовувати партнерські відносини з нею, його традиційні внутрішньо номенклатурні опоненти – насамперед СДПУ(О) та група В.Медведчука-Г.Суркіса – пережили занепад і інкорпорацію уламків в структуру ПР. Режим Віктора Ющенка власними руками вибудував собі безальтернативного наступника в особі Партії Регіонів. Президентські вибори 2010 року та наступна кадрова політика завершили процес приватизації державної влади.

Очевидно, причиною того, що сталося, є рівень політико-правової свідомості населення України. Професор А. Колодій виділяє суттєві риси патронатно-клієнтельних відносин у політичній практиці СРСР [9, с. 24]. Переважна більшість із них збереглась або навіть зміцнилась, а саме: спосіб добору кадрів (виходячи виключно з особистої лояльності та відданості керівникові); патерналістські відносини в трудових колективах, а також в органах публічної влади; стосунки між депутатами і виборцями (прийом з особистих питань, призначений для вирішення суто побутових проблем громадян) і т. ін. Не слід забувати і про такий феномен, як готовність значної частини виборців голосувати за явного чи прихованого хабара - адже не секрет, що до кандидата в депутати виборці ставляться саме як до потенційного джерела продуктивних чи грошових подарунків, пільг тощо. В умовах, коли носієм влади і власності є номенклатура, саме її представники і можуть задовольняти подібні інтереси виборців. Саме їх і обирають до представницьких органів влади.

Таким чином, політична сила, економічні ресурси та відносна управлінська компетентність радянської номенклатури, помножені на притаманні суспільству патронатно-клієнтельні відносини, обумовили трансформацію бюрократичного прошарку УРСР в управлінську еліту незалежної України. Ця специфічна еліта являє собою протилежність еліти, сформованої в умовах демократії, і явно тяжіє до авторитарної системи організації влади та живе за рахунок тіньової бюрократичної ренти. В умовах низької політичної культури виборців та домінування адміністративного ресурсу, ця еліта не може бути усунута просто шляхом проведення вільних виборів. Розірвати це замкнене коло, на думку автора, може лише копітка робота з правової просвіти населення, з прищеплення йому необхідного мінімуму політологічних та правових знань. Інакше зберігається можливість і подальшого самовідтворення номенклатурного прошарку, тепер уже під синьо-жовтим прапором.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М. Восленский. – М., 1991. – 380 с.
2. Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми / Л.М. Кравчук. – К.: Століття, 2002. – 392 с.
3. Мучник О.Г. Коментар до Конституції України. – 2-е вид., випр. та доповн. / О.Г. Мучник. – К.: Парламентське вид-во, 2003. – Кн.1. – 400 с.
4. Долженков О.О. Специфіка суспільно-політичних трансформацій в Україні та Білорусі / О.О. Долженков // Актуальні проблеми політики. – Одеса, 1999. – Вип. 6-7. – С. 267-273.
5. Иоффе Ю. Один на один с системой: Воспоминания и размышления бывшего вице-премьер-министра Украины / Ю. Иоффе. – Луганск, 1995. – 289 с.
6. Становлення владних структур в Україні (1991-1996) / О.Гарань, В.Кулик, О.Майборода. – К.,1997. – 176 с.

© **Літінська Надія Вікторівна**

7. Наумкіна С.М. Феномен української політичної еліти 1990-х років / С.М. Наумкіна // Актуальні проблеми політики. – Одеса, 1999. – Вип. 5. – С. 46-51.
8. Круглашов А. Місцева еліта: регіональна чи периферійна? / А. Круглашов // Віче. -1998. - № 5. – С. 12-19.
9. Колодій А. Вибори-98 і становлення громадянського суспільства в Україні / А. Колодій // Українські варіанти. – 1998. - № 1. – С. 2-12.

Літінська Надія Вікторівна – здобувач кафедри культурології філософського факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

УДК 130.2:316-044.922]:316.774-053.67:004

НОВІ КОМУНІКАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ МОДЕРАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Стаття присвячена особливостям модерації соціального інтелекту сучасної молоді новою аудіовізуальністю в умовах нестабільного та суперечливого соціуму. Розглянуто позитивні та негативні аспекти цього процесу. Особливою увагою відзначено проблеми розвитку комунікативних здібностей в умовах віртуального середовища.

Ключові слова: аудіовізуальність, соціальний інтелект, модерація, віртуальне середовище, Інтернет-залежність.

НОВЫЕ КОММУНИКАТИВНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ МОДЕРАЦИИ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

Статья посвящена особенностям модерации социального интеллекта современной молодежи новой аудиовизуальностью в условиях нестабильного и противоречивого социума. Рассмотрены продуктивные и негативные аспекты этого процесса. Особое внимание уделено проблемам развития коммуникативных способностей в условиях виртуальной среды.

Ключевые слова: аудиовизуальность, социальный интеллект, модерация, виртуальная среда, Интернет-зависимость.

NEW COMMUNICATIVE POSSIBILITIES OF MODERATION OF THE SOCIAL INTELLECT OF MODERN YOUNG PEOPLE

The present article is dedicated to the peculiarities of moderation of the social intellect of modern young people made by a new audiovisuality in terms of unstable and conflicting socium. The productive and negative aspects of this process are considered. A particular attention is given to development problems of communicative abilities in terms of virtual environment.

Key words: audiovisuality, social intellect, moderation, virtual environment, Internet-dependence.

Актуальність теми модерації соціального інтелекту сучасної молоді обумовлено двома основними причинами. По-перше, домінантна роль аудіовізуального фактора здійснює